

ממצאים מתקופת הברזל ליז קבר רחל - עיון מחודש

גבריאל ברקאי

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

הכומר האיירי ג'וזף תומס בארקליי (J.T. Barclay, 1881-1831) נפטר בירושלים לאחר כהונה קצרה בתפקיד הבישוף הפרוטסטנטי השלישי של ירושלים.¹ לפני כן היה נציג הכנסייה האנגליקנית בירושלים, ובאותה עת סייע רבות בחפירות החלוציות של צירלס וורן בירושלים (וורן, 1987, 80-81). התעניינותו בארכיאולוגיה הביאה אותו לרכוש אוסף של כלי חרס קדומים, שהינם למעשה המכלול הקרמי הראשון בתולדות המחקר של ארץ-ישראל, שמקורו ידוע. בשנת 1865, כ-25 שנה לפני תגליתו המהפכנית של פיטרי על חשיבותם של כלי החרס לקביעת הכרונולוגיה, העביר בארקליי את מכלול כלי החרס שרכש למוזיאון הבריטי בלונדון. מקור קבוצת הממצאים היה במערת קברים, שמוקמה על פי הדיווח של בארקלי, השמור במוזיאון הבריטי, היה "סמוך לקבר רחל בדרך לבית-לחם". המידע על מקור הממצאים אמין למרות שהכלים נרכשו כאמור על-ידי בארקליי ולא התגלו על-ידו בחפירה. בשלב כה קדום של המחקר לא היה עדיין ערך מסחרי לכלי חרס קדומים, ולכן סביר שהמידע, שהגיע לידי בארקליי על מקור הכלים, מהימן.

קבוצת הממצאים שהגיעה מאותו קבר למוזיאון הבריטי כללה שמונה כלי חרס, צלמית חרס אחת ושתי אצעדות ברונזה (איור 1). יחד עם פריטים אלה הגיע למוזיאון חפץ נדיר ושלם, צדפה מטיפוס טרידקנה-סקומוזה, מגולפת ומעוטרת בדגמים עשירים (איור 2). אין בנמצא מידע כלשהו על מערת הקברים, שבתוכה התגלו ממצאים אלה, ואף לא ידוע, האם כוללת קבוצת הממצאים, שהגיעה למוזיאון הבריטי, את כל המכלול שנחשף במערת הקבורה, או שמא מהווה המכלול חלק בלבד ממנחות הקבורה. קבוצת כלי החרס

1. יש להבחין בין ד"ר ג'וזף תומס בארקליי ובין ד"ר גיימס טרנר בארקליי, שהיה רופא ומיסיונר אמריקני, ששהה בירושלים באותה עת. הבלבול בין שני האישים נפוץ בספרות, שכן שניהם שהו בירושלים באותן שנים בערך, שניהם התעניינו בקדמוניות הארץ ושמום וראשי התיבות של שמותיהם הפרטיים זהים. ג'וזף תומס בארקליי היה כומר ומשפטן, שחיבר עבודה על בעיות תלמודיות. ביוגרפיה שלו פורסמה באנגליה כשנתיים לאחר פטירתו (Anonymous, 1883). בארקליי האמריקני ידוע, לעומת זאת, בעיקר כאיש שגילה את מערת צדקיהו ואת אחד משערי הר הבית מימי הבית השני, הקרוי על שמו, הוא "שער בארקליי". כן חיבר ספר מקיף על ירושלים הקדומה ושמו "קרית מלך רב" (Lewis, 1988, 165-170). ג'וזף תומס בארקליי נקבר בבית-הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון בירושלים, סמוך לקבריהם של הבישופים הקדומים, מיכאל סולומון אלכסנדר וסמואל גובאט.

איור 1: מכלול הממצאים מן הקבר שליד קבר רחל

איור 2: צדף טרידקנה סקומוזה מעוטר מן הקבר שליד קבר רחל

הצלמית פורסמו במלואם כולל דיון מפורט על-ידי ג'ונתן טאב, איש המוזיאון הבריטי, בחוברת מיוחדת שהוקדשה לכלים אלה ואשר יצאה לאור 115 שנים לאחר שהגיעו למוזיאון (Tubb, 1980). חלק מן הכלים נזכר באקראי בעבודות קודמות של חוקרים שונים (Barnett, 1977; Holland, 1977).

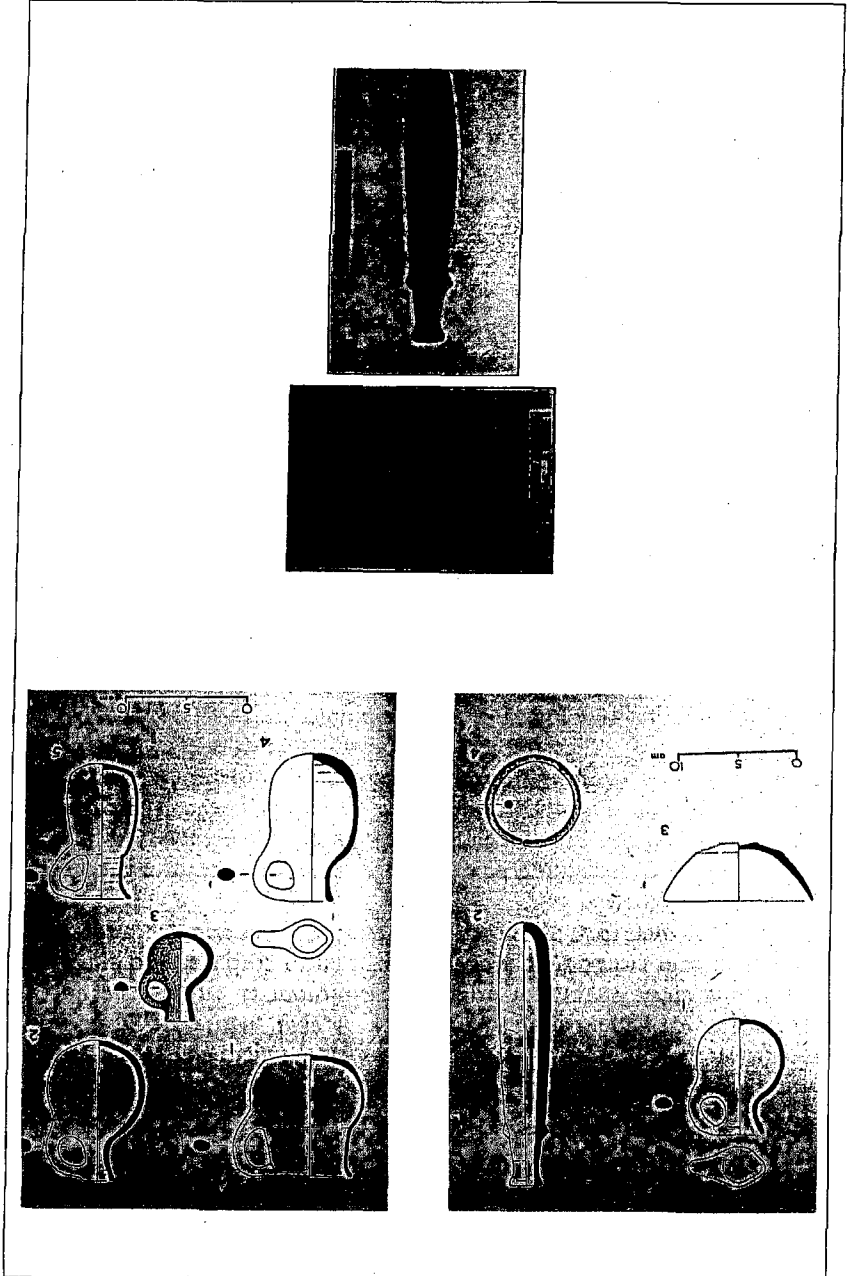
צדף הטרידקנה המעוטרת עוד קודם לכן על-ידי סידני סמית (Smith, 1926) במאמר, המציין כללית שמקור החפץ בבית-לחם. למרבה הפליאה מתעלם הפרסום של טאב, העוסק בטיפוסיהם ובתארוכם של כלי החרס, לחלוטין ממשמעותו התרבותית והכרונולוגית של פריט מיוחד זה (צדפת הטרידקנה) ומציין במילים ספורות בלבד שקבוצת הממצאים הכילה צדפה מגולפת ומעוטרת בפאר (Tubb, 1980, 5). קבוצת כלי החרס שפרסם טאב כוללת סיר-פך קטן שגובהו כעשרה סנטימטרים, שתי פכיות דלייה, שתי פכיות בושם, פכית בושם מטיפוס ה"פכיות השחורות", פכית בושם נוספת עם פייה צבוטה, קערה עם דופן ישרה ושפה פשוטה וכן בקבוק אלבסטרון עשוי חרס בעל שתי ידיעות זיו דמויות פטמות (איור 3).

מכלול כלי החרס, על פי ניתוחו של טאב, הוא אחיד ונטמן כולו ברזמנית ברבע השלישי של המאה השביעית לפני הספירה, כלומר בימי יאשיהו מלך יהודה (שם, 14). בקבוק החרס דמוי האלבסטרון הוא כלי מיוחד, שאינו רגיל במכלולים הסטרטיגרפיים הידועים מחפירות ברחבי ממלכת יהודה או מחוצה לה. הוא מתאפיין בגוף מוארך, בשפה טבעתית עבה, בצוואר צר, בדפנות עבות יחסית ובשתי ידיעות זיו מנוונות קטנות, שעוצבו בתחתית הצוואר. נראה שהידיעות הללו, דמויות הפטמות, נועדו למנוע את החלקת הכלי מן היד כאשר הידיים לחות או מרוחות בשמנים ובתמרוקים. במאספה של חדר מס' 25 במערה מס' 24 בכתף הינוס בירושלים, שנחשפו בה גם שתי לוחיות הכסף, שפסוקי ברכת הכוהנים בכתב עברי עתיק נחרתו עליהן (ברקאי, 1989), התגלו, בין השאר, 14 בקבוקי אלבסטר ממותו טיפוס עצמו, המופיע בין כלי החרס במערה שבאזור קבר רחל. אופיים הכללי של כלים אלה, הן מבחינת החומר והן מבחינת הצורה, דומה ביותר לבקבוקי בושם קטנים יותר, אף הם בעלי דפנות עבות, שפה טבעתית וצוואר צר, המתוארכים לתקופה הבבלית – המאה השישית לפני הספירה. הם גם מזכירים באחדים ממרכיביהם – הצוואר הצר והשפה הטבעתית – את הבקבוקים דמויי הגזר, המתוארכים לאותה תקופה. שטרן תארך את בקבוקי האלבסטר מן הטיפוס המופיע בבית-לחם בעיקר למאה השישית לפני הספירה למרות שלדבריו החלו להופיע כבר במאה השביעית לפני הספירה, בעיקר לאור מכלולי ממצא מקברים ברבת-עמון, כולל קבר אדונינור, והמשיכו, לדעתו, להופיע עד המאה החמישית לפני הספירה (שטרן, 1973, 128). בדיקה מדוקדקת של כל המכלולים, שבקבוקי אלבסטר אלה מופיעים בהם, מאשרת את תארוכם לימי השלטון הבבלי ביהודה, כלומר למאה השישית לפני הספירה. כלים אלה נעדרים לחלוטין מכל המכלולים, שמקורם בשכבות שחרבו בעת הכיבוש הבבלי של יהודה, בשנת 587/6 לפני הספירה, ובעיקר בולט וברור העדרם משכבה II בלכיש ובמקבילותיה: עיר דוד שכבה 10, ערד שכבה VI, רמת-רחל שכבה Va ומאתרים נוספים.

ניתוח מעמיק של כלי החרס האחרים במכלול שהובא למוזיאון הבריטי בשנת 1865 מלמד, שלחלק מהם יש מקבילות טובות באופק הכרונולוגי של שכבה III בלכיש, כלומר בשלהי המאה השמינית לפני הספירה.

דומה, ששלב זה שייכת גם צלמית החרס השלמה של דמות אישה מטיפוס "צלמיות העמוד", הנקשרות לעתים לאשרה (איור 4). זוהי צלמית שלמה ונאה – אחת הראשונות מסוגה שנודעו מתרבותה הקדומה של ממלכת יהודה. היא מכוסה בחיפוי אדום ועיניה

Fig. 8: The archaeological site of the metal dagger

איור 4: צלמית "עשתורת" מן הקבר שליד קבר רחל

ותסרוקתה עוצבו בעזרת מכחול בצביעה בכחול כהה.² טאב תארך את הצלמית למאה השביעית לפני הספירה (Tubb, 1980, 13-14) וקשר את הופעתה לרפורמות הדתיות של

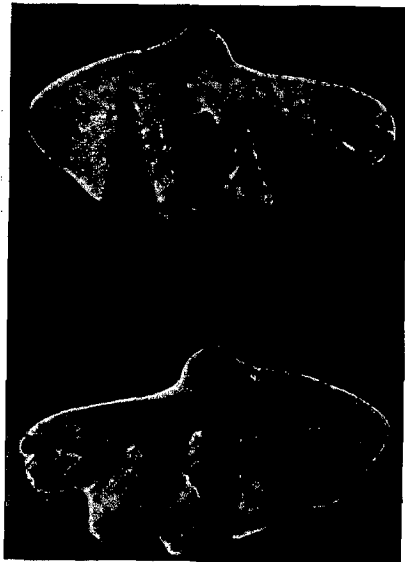
2. קלרמון־גאנו (Clermont-Ganneau, 1884, 224) הביע ספקות באשר למקור הצלמית ולאותנטיות שלה. ספקותיו נבעו כנראה מן העובדה, שעד אותו שלב לא היו ידועות עדיין הצלמיות מטיפוס "העמוד" – ממצא רגיל מיהודה של תקופת הברזל.

יאשיהו. בעבודתו על הצלמיות הללו מיהודה תארך קלטר את הצלמית למאות השמינית-השביעית לפני הספירה (Kletter, 1966, 177, no. 7).

קערית התמרקים, העשויה צדף מטיפוס הטרידקנה סקומוזה, מקורה (בטבע) באוקיאנוס ההודי ובשלוחותיו: ים-סוף והמפרץ הפרסי. זהו צדף בעל חמישה רכסים בולטים דמויי אצבעות, שקליפתו נוחה לגילוף. עד עתה התגלו כ-100 דוגמאות של חפצים נאים אלה, חמש מהן בארץ-ישראל: בבית-לחם, בערד, בתל פרעיה (דרום), בשכם ובעיר דוד בירושלים. הדוגמה השלמה היחידה מארץ-ישראל היא זו המצויה במוזיאון הבריטי, שמקורה בקבר הקדום באזור קבר רחל שליד בית-לחם.³ זהו אחד מן הפריטים הנאים ביותר שנחשפו בארץ-ישראל כולה מתקופת המלוכה. מקובל להניח, שמוצרים אלה הם מתוצרת בתי-מלאכה פניקיים, שכן לעיטוריהם יש קווים משותפים עם תחומי עיטור אחרים – שנהבים, חותמות וחפצי מתכת – המיוחסים אף הם לפניקים. צדפי הטרידקנה המגולפים נחקרו במסגרת קורפוס מפורט ודיון מעמיק שנערכו עלידי סטוקי (Stucky, 1974) וברנדל, שאף שחזר צדפה שלמה משברים מעוטרים אחדים שנחשפו בחפירות תל ערד (Brandl, 1984; אזור 5).

בפרסום הצדפה מאזור בית-לחם (Smith, 1926) מופיע בתצלום צדה האחד של הצדפה

המעוטרת ויש להניח, שהצד הפנימי, שלא פורסם, מעוטר גם הוא. בצד החיצוני, המגולף, מופיע מכלול דגמים זהה כמעט לזה של הצדפה, ששבריה נחשפו בערד. במרכז מופיע מדליון עגול, המייצג, אולי, את גלגל החמה, ובתוכו עיטורים של מעגלים חד מרכזיים ובתוכם עלים ומשולשים, הסדורים בדומה לדגמי העיטור של הכותרות הפרוטו יווניות (או הפרוטו אאוליות), כלומר בעיגול המרכזי נמצא משולש ומשני צדיו מגולפים עלים. מעל דגם המדליון העגול נחרת דגם פרוטומה של דמות, אולי מלך, שאינו נראה היטב בתצלום שפורסם. בקצה המחודד של הצדף מעוצב ראש, כנראה של אישה, ששיערה סדור בצמות. בשני צדי הצדף מתוארות כנפיים, השייכות כנראה לדמות בעלת ראש האישה, והן יוצרות יחדיו צורת סירנה, שהיא שילוב של ראש אישה עם גוף של ציפור. בין כנפי הסירנה ובין דגם המדליון העגול ממולא השטח עלידי משולשים ודגם של ניצני ופרחי לוטוס, המזוהה בדרך-כלל

איור 5: צדף טרידקנה מעוטר, משוחזר מחפירות ערד

3. טאב כתב, שכלי החרס, הצלמית והאצעדות מקורם בקבר אחד (Tubb, 1980, 5). עשוי להשתמע מכך, שצדף הטרידקנה מקורו שונה. אך כל המכלול הגיע, כאמור, למוזיאון הבריטי יחדיו, ובפרסום של צדף הטרידקנה (Smith, 1926) נכתב במפורש, כי מקורו בבית-לחם. גם לאור הסבירות הכרונולוגית אפשר להניח, שהצדפה הייתה חלק ממכלול הממצאים של אותו הקבר.

עם הדגם המכונה "כפתור ופרח" (שמות כה-לג; לז:יט) והמצוי לרוב באומנות של תקופת הברזל ברחבי המזרח התיכון. אחדות מן הדוגמאות של צדפות טרידקנה מגולפות נחשפו בנינוה ובעיר אשור – מרכזי האימפריה האשורית – עובדה הקובעת את זמנן לשלב שקדם לפילת האימפריה האשורית, כלומר קודם לשלהי המאה השביעית לפני הספירה.

גיונתן טאב, שפרסם את קבוצת הממצאים שהגיעה למוזיאון הבריטי, הבחין אמנם שהקבוצה כוללת כלים, שהאופק הכרונולוגי שלהם הינו שלהי המאה השמינית לפני הספירה ואחרים, השייכים לאופק של שלהי המאות השביעית והשישית לפני הספירה (Tubb, 1980, 13). אך עם זאת הסיק טאב, שהמכלול אחיד וכולו מאותו פרק זמן ולפיכך טען, שסביר לתארוכו בין שני האופקים הכרונולוגיים הנוכריים, כלומר אי שם במאה השביעית לפני הספירה.

דיונו של טאב מעורר בעיה מתודולוגית חשובה ועקרונית ביותר: האם אכן יש להתייחס אל מכלולי ממצא שמקורם בקברים כאל מכלולים אחידים בני אותו זמן. קביעה מעין זו, כלומר ייחוס זמן אחד לכלל הממצאים שמקורם בקבר אחד, נפוצה במחקר, אך לדעתנו הינה לקויה ומבוססת על טעות בהבנת הנתונים.

במערות הקברים המשפחתיות, שהיו נהוגות ביהודה בתקופת הברזל ב (ברקאי, 1994, 106–126), נהגו להניח את הנפטרים על גבי אצטבאות קבורה חצובות יחד עם מנחות קבורה, שכללו גם כלי חרס רבים. עם התכלות הבשר הועברו העצמות יחד עם מנחות הקבורה אל המאספות, ועל גבי האצטבאות שהתפנו הונחו נפטרים חדשים ועמם מנחות קבורה משלהם. מכאן, שכל מערה כזו שימשה את בני המשפחה שהייתה בעלת הקבר במשך דורות רבים, והשימוש במערת הקברים נמשך לאורך פרקי זמן ממושכים. האופי של מכלולי הממצא במערות הוא אופי של מכלול מצטבר (אקומוולטיבי), שזמנם של הפריטים השונים בו אינו אחיד. כל פריט מייצג את אחד מפרקי הזמן, שבמהלכם שימשה המערה לקבורה. יש להבדיל בין מכלולים אחידים, שמקורם בשכבות ארכיאולוגיות ביישוביהם של אנשים חיים, שכל השכבה נהרסה בהם באחת וכל הכלים שנחשפו בה שימשו בעת חורבנה, ובין מכלולי קבורה המייצגים פרקי זמן ארוכים יותר, ולכן ודאי שאינם מכלולים אחידים.

הממצא המועט שהגיע לידנו מן הקבר שבאזור קבר רחל, ליד בית-לחם, כולל בסך-הכל 13 פריטים. לאור הממצאים ממערות קבורה אחרות ביהודה מתקופת המלוכה נראה, שזהו חלק קטן בלבד מן המכלול שנחשף שם – במאספה של חדר אחד בלבד במערה הכוללת שישה חדרים בכתף הינום בירושלים עלו למעלה מאלף פריטי ממצא! אך למרות המספר המצומצם של הפריטים ניתן לומר, שהם מייצגים תקופת שימוש ממושכת בקבר, החל מן המאה השמינית לפני הספירה ועד לשלב המאוחר לכיבוש יהודה בידי הבבלים, במאה השישית לפני הספירה. מכל מקום, אין זה מכלול אחיד שהוטמן יחד (עם נפטר אחר?), כפי שהציג זאת טאב בפרסומו.

דומה, שנית-הקברות הערבי המודרני של בני שבט התעמרה, הקוברים את מתיהם במאות השנים האחרונות סמוך למבנה של קבר רחל, הוא המקור של קבוצת הממצאים שהגיעה למוזיאון הבריטי בשנת 1865. סביר להניח, שבמהלך חפירת הקברים המודרניים הללו חשפו אנשי התעמרה קברים נוספים מתקופת הברזל, שממצאיהם הגיעו לשווקי העתיקות. קבוצת הממצא שייכת לבית-קברות של יישוב כפרי כלשהו, שהיה ממוקם בין התל של רמת רחל ובין התל של בית-לחם הקדומה, המצוי באזור כנסיית המולד.

קבוצת הממצא מאזור קבר רחל היא מכלול הכלים. הראשון, שהגיע לידי החוקרים מארץ-ישראל כולה בשלב מוקדם מאוד של תולדות המחקר, והיא מן המעניינות שנחשפו ברחבי יהודה. אין ספק, שקבוצת ממצאים זו ראויה לתשומת הלב של חוקרים בני ימינו, חן כשלעצמה והן מן הבחינה המתודולוגית, שהודגשה במאמר זה.

רשימת מקורות

- ברקאי ג', 1989;
 "ברכת הכוהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים", **קתורה**, 52, עמ' 37-76.
 ברקאי ג', 1994;
 "קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא", בתוך: א' זינגר (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה**, ירושלים, עמ' 96-164.
 וורן צ', 1987;
 ירושלים של מטה, מהדיר: ר' זאבי, תל-אביב (מהדורה מקורית 1876).
 שטרן א', 1973;
 התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית, 332-538 לפסה"נ, ירושלים.

- Anonymous, 1883;
Joseph Barclay, A Missionary Biography, London.
 Barnett R.D., 1977;
Illustrations of Old Testament History, London.
 Brandl B., 1984;
 "The Restoration of an Engraved Tridacna Shell from Arad", *Israel Museum News*, 3, pp. 76-79.
 Clermont-Ganneau Ch., 1884;
 "Antiquities of Palestine in London", *PEFQS*, pp. 222-230.
 Holland T.A., 1977;
 "A Study of Palestinian Iron Age Baked Clay Figurines: with Special Reference to Jerusalem Cave I", *Levant* IX, pp. 121-155.
 (המאמר יצא במהדורה נוספת בתוך: דו"ח החפירות של קי קניון בירושלים)
 Kletter R., 1996;
The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Ashera, Tempus Reperatum, BAR International Series, 636, Oxford.
 Lewis J.P., 1988;
 "James Turner Barclay", *BA*, 51, pp. 163-170.
 Smith S., 1926;
 "The Tridacna Squamosa Shells in Asia", *Journal of Hellenic Studies*, 46, pp. 179-180.
 Stucky R.S., 1974;
The Engraved Tridacna Shells, Sao Paolo (Dédalo: 19).
 Tubb J.N., 1980;
An Iron Age II Tomb Group from the Bethlehem Region, British Museum Occasional Paper no. 14, London.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il